

ПОЛИТИЧКИ УЗРОЦИ СЕОБА НА БАЛКАНУ ОД 1860—1880 ГОД.

Посматрајући га с формалне стране, овај рад је више збир чланака на први поглед слабо повезаних. Али, ако се питања, којима се он бави, погледају са њиховог основног становишта, борбе отоманске царевине са балканским народима и околним силама да очува своје поседе у Европи, наћи ће се унутарња веза међу појединим деловима; они ће један други да допуњују и тим ће слика бити јаснија. То је разлог, који ме је навео да покушам у једном чланку да прикажем, у колико су револуционарни покрети, устанци, ратови и политичка акција Турске, балканских држава и великих сила успели да измене од 1860 до 1880 етнографску карту Балкана. Она се у прошлости често и пречесто мењала па и данас се мења управо под утицајем ових чинилаца. Расељавање и насељавање становништва од увек је било важно средство разним државама у разна времена кад су хтеле да осигурају своју премоћ у појединим балканским земљама. Служили су се овим средством Турци кад су освајали Балкан и продирали на север да сломију отпор разних народа и учврсте своју власт у освојеним земљама; служе се они њим и од конца XVII века на овамо, кад почињу да узмичу према југу бранећи стечене поседе од хришћанских сила које су их потискивале. У овом чланку бавим се једним од најважнијих периода њиховог узмицања из Европе: потискивањем турске власти па и турског становништва из пограничних, нарочито северних балканских земаља према унутрашњости полуострва и у Азију, и настојањем балканских народа да створе расно немешане, национално и верски чисте државе.

При проучавању етнографских промена на Балкану у доба о коме говорим, упада у очи: немилосрдност, управо суровост, с којом се хиљаде породица стерују са својих огњишта; слабо поштовање права приватне својине, необично за XIX век у Европи; лакоћа, са којом оставља стари завичај и сели у туђину и хришћанин и муслиман. Последица свега је, да балканске земље често мењају етнографску слику, особито после ратова и устанака. Нема сумње да су економски и социјални фактори моћно, негде одлучујући деловали на метанастазичка кретања на Балкану, па и 1860—1880. Међутим, мене овде само интересује, — у колико је отоманска држава за свога вековног господства на Балканском Полуострву утицала својом унутарњом организацијом и економском и социјалном политиком на изграђивање

метода колонизационе политике и своје и балканских држава у другој половини XIX века. Без тога, немогуће је разумети многе појаве и средњевековне методе при насељавању становништва на Балкану све до наших дана.

Ислам не познаје равноправност верника и неверника. У муслиманској држави немуслиман мора бити подређен, грађанин другога реда. У немуслиманској земљи муслиман се осећа потчињеним већ с тога, што му је неверник равноправан. Компромис је ту немогућ; или све или ништа. Примењујући као муслиманска држава ово начело на Балкану, Турска је створила на њему једну чисто верску државу са свима оним недогледним последицама за себе и своје муслиманске и хришћанске поданике. Искључиво верско схватање о држави и њеном односу према поданицима створило је од балканских муслимана врло рђаве господаре, а убило им сваку отпорност и моћ прилагођавања новим приликама, ако би дошли под хришћанску власт. Ово је спремило земљиште за њихово исељавање из земаља изгубљених од султана. Исељавање се врши већим делом још у току самог рата при наступању непријатељске војске. Муслиманско грађанско становништво упуштало се обично у борбу бранећи своја села и градове и повлачило се пред непријатељем заједно са женама и децом дубље у унутрашњост царства.

Политичка, економска и социјална потчињеност хришћана као „неверника” у отоманској царевини уливала је овима неугасиву мржњу против државе и свега, што је турско, муслиманско. Ова мржња излива се одмах у великом броју случајева на главе заосталих муслимана у земљама напуштеним од турске војске; она је била тим већа, уколико би је муслимани појачали насиљима, почињеним над хришћанима у задњим устанцима и ратовима. Како се гони у таквим случајевима научили су хришћани од својих бивших господара. И то је деловало на исељавање муслимана одмах после ратова, покрај горе већ споменутог схватања да је муслиману немогуће живети у хришћанској држави.

Долазећи из Азије, донели су Турци из ње и један од најстрашнијих али и најсигурнијих начина да се укроти један народ или осигура посед једне земље, познат још старим Асирцима и Вавилонцима: уништити или проредити насељавањем несигурно становништво и заменити га новим, поузданијим. Турска га је често пута употребљавала на Балкану па и у времену о коме говоримо. Оно, за европско схватање самовољно избацивање људи из њихових кућа и са њихових имања, како су радили Турци по балканским земљама 1860—1865, кад су насељавали хришћане и насељавали Татаре и Черкезе, имало је своју основицу у правном схватању Ислама о земљишном поседу, другој чињеници која делује на сеобе на Балкану. Земља је султанова. Он ју је добио мачем и има право да је узима и даје коме хоће. То је основно код Турака. Тако су говорили, кад су дошли на Балкан, тако говорили и, радили 1860—1880. Али, од њих су и балкански хришћани научили

да се добија и губи на мачу не само власт и господство, него и кућа и имање. То су осетили, на себи муслимани у земљама, ослобођеним од Турака. Ово схватање о приватно-правним односима у земљишном поседу на Балкану, могло се само ублажити од султана издаваним, али често непровођеним законима и наредбама. Хришћанске државе на Балкану морају отступати од њега — под утицајем Европе и од ње прописаних мировних уговора. Али, ипак, поменуто схватање било је главна полуга, која је покретала колонизациону политику и Отоманске Порте и балканских хришћана. Док је владао, Турчин је немилосрдно гонио рају са земље, ако му је то било потребно, али, мирио се са судбином и селио, ако је изгубио битку. Ту је и решење питања зашто су хришћани у Турској били тако покретљиви, посебице за немирнијих времена, а безобзирни у решавању аграрног питања, кад би се ослободили. Они су, кметови, чифчије: земљу држи освајач и не да је без боја. Кад имају изгледа на успех, дижу устанке, крве се. Успеју ли, тешко признају икакве законе, који им наређују да плате земљу бившем господару. И он је није платио него отео. Феудална отимачина земље сељаку није на Балкану могла стећи правну санкцију као у Средњој и Западној Европи. Ако се почне колебати вера да ће скоро доћи ослобођење, које му једино може дати земљу, ако се још компромитовао у борби с Турцима или додијају зулуми, онда се угуши код сељака развијена љубав родној грудни и читава села, читави срезови се крећу у туђину. Најрађе се селе у слободне државе исте крви или исте вере.

Доба које обрађујем, може се поделити на два дела. Први део обухвата напор Србије да се реши Турака и њихових посада у неким градовима и настојање Отоманске Порте да довођењем Татара и Черкеза из Крима и са Кавказа ојача муслимански елеменат у својим европским земљама. А он је ишчезавао у Европи. Муслимани су се постепено повлачили из села у градове а хришћани су их и тамо стизали и потискивали. Сиromашење и опадање муслимана у балканским земљама нарочито се опајало после кримског рата 1853—1856. Запазили су га и подвукли му значај путници и познаваоци балканских земаља. А Цариград је хтео да доскочи злу расељавајући хришћане и досељавајући нове муслиманске колонисте. Други, важан разлог водио је Порту при њеној колонизационој политици ових година: политичко-стратешки обзираи. Од 50-их година на овамо врло је међу балканским хришћанима, посебице Јужним Словенима. Низао се покрет за покретом, устанак за устанком. Да спрече рушење царства и укроте већ устале хришћанске народе, нарочито Србе, отоманске власти настоје: 1) да прошарају компактна хришћанска насеља, где су се јављали устанци, муслиманским колонистима који ће их обуздавати; 2) да појачају муслимански елеменат на границама Румунији, посебице Србије, одакле су и долазили главни потстицаји и помоћ при стварању хришћанских покрета у Турској против владе у Цариграду. Сеобе, које

је Порта стварала на Балкану у ово време помагале су или ометале поједине мале и велике силе, већ како је којој било у интересу.

Други део мога чланка бави се источном кризом 1875 до 1878 и њеним утицајем на сеобе у балканским земљама. Руско-турски рат 1877—1878 уништио је сав колонизациони рад турских власти задњих година у Европи. Још више, губитком рата отоманска је држава изгубила велики део својих поседа на Балкану. Проширене или ново створене хришћанске државе на њему знале су као и Турци врло добро да цене стару пословицу: „Чија земља оног и господство”. Према томе су се управљале, расељавале муслиманско становништво и настојале да колонизацијом свога елемента и ту униште последње трагове отоманске власти. Успеле су.

Насељавање Татара и Черкеза на Балканско Полуострво 1860—1865

Како се почела да спушта обалама Црног Мора, Русија је потишкивала пред собом велики део муслиманског становништва из земаља северно и источно од њега. Кримски рат 1853 до 1856 и коначно покорене Кавказа изазвали су велико исељавање Татара и Черкеза у отоманску царевину. Цариградска влада радо је примала нове насељенике и помагала и материјално и морално њихов излазак из Русије. Жеља и намера јој је била да ојача њима муслимански елемент у држави, посебице на Балкану. Хтела је да их расеје међу његове хришћане и уз границе Србије и Румуније.

Кримски Татари још у ранија времена су се насељавали у Бугарској, нарочито у Добруци. Много их је тамо дошло после 1787, кад је Русија анектирала Крим. Отад, па све до 1902 и 1903, кад их је одлазило по 6—800 људи дневно, стално се исељавају, тако, да је некад чисто њихова земља, Крим, имала 1926 год. само 25% Татара. Једно од већих њихових исељавања било је иза кримског рата, кад су се многи компромитовали борећи се под Севастопољем са Турском и њеним савезницима против Русије. 1856 прешло их је у Турску 20.000. Четири године после, 1860 и 1861, долази још већи исељенички вал са Крима — око 100 хиљада душа.

Отманске власти колонизовале су ове Татаре већином у северној Бугарској. Смештени су у села уз Дунав и његове притоке: Тимок, Лом, Искер, Вид, Осму и Јантру. Кад се обележе на карти места, где је колонизовала Порта Татаре у Бугарској 1860 и 1861 види се: да их је с планом насељавала у погранична места Србије и Румуније, уз важне кланце и раскрснице путева и у пределе где су се налазила чисто бугарска насеља и јављале буне задњих година. У видинском крају према границама Србије створене су, међу осталим, татарске колоније у Раковици на ушћу Тимока у Дунав, у Флорентину на Дунаву, на путу Раковица Видин, у Видину, Кули, Раковици доњој, Рабишу и Белградчику. У самој Никопољској кази налазиле су се 23 татарске

колоније.¹⁾ У средњу и источну Бугарску, осим нешто у Добруци, слабо насељава Порта Татаре ових година. Муслимани су тамо били и онако доста јаки. По К. Јиричеку Татара је било у Бугарској 1876 око 50 хиљада душа.²⁾

После дугогодишње борбе завладала је Русија 1863 целим Кавказом покоривши последња независна кавкаска племена, Черкезе. Черкези, Адиге, како се сами зову, живели су још од прастарих времена на северозападним обронцима планине Кавказа, око реке Кубана и горњег тока Терека. Ниједан кавкаски народ није дао такав отпор руским освајачима као черкеска племена; особито четрдесетих и педесетих година прошлог века, док их је водио њихов чувени Имам Шамил. Кад су им Руси освојили земљу, кренули су се Черкези у Турску. Њихово сељење настало је из више узрока: дивљи и немирни брђани нису били вољни да се покоре новом реду и стези коју су Руси заводили; још мање кад је нови освајач био хришћанин а они муслимани, тим већи фанатици што су скоро примили ислам. Отоманска Порта помагала је исељавање Черкеза. Њени агенти наговарали су их да беже у Турску. Она их је својим лађама превлачила у своје земље и давала им средства да се населе у њеним покрајинама. Руска влада била је поучена задњим дугогодишњим борбама да је врло тешко укротити ове брђане, ако се оставе у својим планинама. Зато их је по сваку цену хтела макнути из старих седишта. 14 априла 1864 објавио је велики кнез Михајло, намесник Кавказа, Черкезима да бирају: или да се у року од месец дана преселе из својих планина у равнице на десној страни Кубана или да се селе у Турску. Ко се од њих затече после тога рока у старом завичају, сматраће се као ратни заробљеник.³⁾

Наредба великог кнеза изазвала је праву сеобу Черкеза у Турску. Они се исељавају још концем 1863 и почетком 1864, али сад настаје читава сеоба народа. Само један мали део, 150.000 душа, покорио се наредби и преселио на десну страну Кубана; остали су се дигли у Турску. Читави каравани људи, жена и деце спуштали су се са кавкаских планина обалама Црног Мора. Неки су се одмах укрцали у своје трошне лађице и пошли у Малу Азију. Многе такве транспорте прогутало је немирно Црно Море. Друге су превозиле руске и турске лађе у оближње турске луке на Црном Мору. Од почетка сељења до 10 јула 1864 прешло је преко мора 236.000 душа. Свега их се могло преселити 400.000 до 500.000. Мало-азиски приморски градови Самсун, Трапезунт и Синопе убрзо су били претрпани черкеским избегличким гомилама. Са своје стране отоманска влада ништа није била спремила да их дочека и смести. Међу избеглицама завладала је глад; напале их

¹⁾ F. Kanitz: Donau-Bulgarien und der Balkan. С. 47 n 64, Leipzig 1882.

²⁾ K. Jiriček: Dejiny národa Bulharskeho. Praha 1876, с. 523.

³⁾ F. Kanitz: Die Tsherkessenemigration nach der Donau. Österreichische Revue, Wien 1865, с./233.

болештине. Хиљаде и хиљаде помрло је у пролеће и лето 1864 пре него што су отоманске власти подузеле нешто да их населе. Не може се рећи да се кругови у Цариграду нису интересовали за судбину пребеглих суверника, али помоћ је била мала и неефикасна.

Пребегли Черкези насељавани су од Турске на најслабијим тачкама државе у Азији и Европи. У Азији су смештени: међу Арменце и Друзе и Арапе, а у Малој Азији уз обале Егејског и Мраморног мора међу Грке. У Европу долазе на егејска острва, а највише на Балкан. Већ проређени болестима, почели су да пристижу черкески транспорти у пролеће 1864 у балканске луке на Црном Мору. До почетка јуна те године искрцало се око 35.000 душа. По службеним турским подацима прешло их је до јула 1864 20.000 породица, — 70.000 душа. До конца августа завршено је превођење Черкеза у Европу. Могло их је бити 150.—200.000 људи. Преко Бургаса је отишло 6.000 породица за Дринопоље и Есминују. Преко Варне су ишли велики транспорти за унутрашњост Бугарске и на границе Србије. 13.000 породица отишло је у пределе око Силистрије, Шумле и Видина: 10.000 породица упутило се Свиштову, Рушчуку и Добруци, 12.000 у вилајете Ниш и Софија.¹⁾

Није моја задаћа да истражујем, где су све насељавани Черкези у балканским земљама, него да установим, у колико се Отоманска Порта дала водити стратешко-политичким разлозима при њиховом колонизовању у Европи. Да су они били одлучујући, види се већ при површном прегледу материјала. Кад се то има у виду, разумљиво је зашто су черкеске колоније биле све гушће, што се даље ишло од истока према западу и од југа према северу. Уз границе Србије, одакле је и претила највећа опасност Турској, биле су оне најзбијеније. На северу међу Тимоком и Ломом измешали су се Черкези са тамо недавно досељеним Татарима. Онда се спуштају преко Старе Планине и западног Балкана, Софиског и Нишког Поља — Косову. Имали су да се као клин забију у правцу северо-исток — југо-запад према муслиманско-албанским насељима у Македонији и Старој Србији, да ухвате с њима непосредну везу и „на тај начин мислила је Порта да направи живи зид међу хришћанским становништвом Бугарске и Србије”. Требало је разбити онај јужнословенски блок, који се пружао од Дунава преко Ниша и Софије све до Вардара. Ту ће се основати највеће черкеске колоније. У источну Бугарску, Тракију и Македонију мање ће их доћи, и то у главном на важне стратешке тачке и путеве или у општине где су хришћани имали већину. У видинском крају насељено је 20.000 Черкеза. У срезу Кула смештено је 600 породица.²⁾ Каза Никопол

¹⁾ F. Kanitz: Истро, с. 238.

²⁾ N. v. Nasacki: Die Tscherkessen und ihre Ansiedelung in der Türkei. Österreiche Monatsschrift für Orient. Wien 1877., с. 113.

³⁾ F. Kanitz: Donau-Bulgarien. I. Bd. с./59.

имала је још 1877 г. 14 черкеских колонија; у срезу Браца 19. Много их има око Берковнице и Трна. Код Ниша и Пирота била су насеља, за која се зна, у Црвеној Реци код Ак-Паланке, у Нишу, у Тојлици код Мрамора и у Прокупљу. На Косову су се налазиле крајње черкеске колоније. По једним, било их је тамо 40.000, по другим, 12.000 душа. Пре ће бити ово последње.

Татари и Черкези довођени су на Балкан вољом отоманске владе, смештани су на штету домаћег хришћанског становништва и њиховом присилном помоћи. Турци нису имали много обзира при одузимању имања хришћанима. Кад су се неки бугарски сељаци у Добруци поту-жили на реквизиције у корист Черкеза, одговорио им је неки мудир: „Не признајем више тапије... Слушајте или напустите земљу!“¹⁾ Није било доста да су им морали уступати куће и имања, хришћански тежаци имали су да дижу нежељеним досељеницима нове куће, да им дају храну и остале потребе, и поврх свега, да трпе њихову самовољу и подносе разна насиља.²⁾

Татари су се сналазили у новим приликама: добро обрађивали земље а и са бугарским староседеоцима брзо се снашли и сложили. Черкези су се много теже прилагођавали. Сточари и ратници, нису били за миран земљораднички посао. Што би од власти добили да почну нови живот, брзо би расули, и онда је долазила беда и глад. Поста-али су читава невоља за своју околину: просили, крали и отимали. И отоманским властима није било лако изаћи с њима на крај, дисциплинованим и наоружаним. Преко свега се прелазило на Порти: она је имала само политички циљ пред очима. Черкези су јој стварно направили велике услуге, нарочито за велике источне кризе 1875 до 1878. Њима се у главном има захвалити, што тих година није било већих устанака хришћанских у пределима где су колонизовани. Што се покушало у Бугарској у пролеће 1876, брзо је било угушено не малом заслугом самих Черкеза. Али, тада се поново прочуше у Европи својим крволоштвима, која починише по побуњеним бугарским селима. Исту услугу Турској су учинили, али и исту жалосну славу стекли и у ратовима са Србијом и Русијом 1876 до 1878. Тако је уништен много-годишњи рад Србије да спреми велики устанак међу околним Словенима, да га дигне кад угази у рат са Турском. Осим Босне и Херцеговине, све друге словенске земље под Турцима мораће више, мање, да остану мирне у покретима и ратовима 1875—1878. Србија и Црна Гора имаће 1876 саме да се носе са отоманском царевином.

Досељавање толиких гомила Татара и Черкеза у Европску Турску морало је уздрмати и онако тежак положај тамошњих хришћана. У

¹⁾ Ed. Engelhardt: La Turquie et le Tansimat, p. 131, Paris 1884.

²⁾ О начину насељавања Татара и Черкеза осим поменуте литературе: Т. Борђевић: Черкези у нашој земљи. Гласник Скопског Научног Друштва, књ. III. стр. 146.; Ј. Ристић: Спољашњи одношаји Србије новијег времена св. II. стр. 40-42.

неким крајевима постао је просто неиздржљив. Из тога се јавља покрет за насељавање у Србију и Русију. У Србију се селе сељаци из предела око Видина, Белоградчика и Ниша. Бежање у Србију било је незнатно према покрету у Бугарској да се иде у Русију, јер је српска влада одвраћала народ да се сели из крајева, где су долазили Татари и Черкези.

Шездесетих година прошлог века води Русија систематску колонизациону политику у земљама око Црног Мора. Пошто је истерала Татаре са Крима а Черкезе из Кавказа, на све стране траже њени агенти и конзули хришћане по околним земљама да их населе у опустеле крајеве. Из Азије су довођени Арменци, на Крим и у Украјину насељавају се Бугари. Њих је и онако било доста у Јужној Русији, где су се населили од XVII века на овамо или бежећи од турских насиља или узмичући са руским војскама које су неколико пута током задња два века улазиле у Бугарску, али и излазиле из ње. Насељавање Бугара 1860 и 1861 из предела, где су насељени Татари, помагали су руски конзули. Отишло их је од Видина, Лома и Искра неколико хиљада породица, по К. Јиричеку 10.000 душа.¹⁾ Неки су се задржали у Румунији и Бесарабији, многи су отишли на Крим а неки чак на Кавказ у села напуштена од Черкеза. Земља између реке Лома и ушћа Скомље расељена је 1860 од Бугара и ту су се населили Татари. Неки су се од ових бугарских мухацира враћали у Бугарску, задржавали се у Румунији, а доста их је остало и у Русији. На Криму их је било 1926 11.500 душа.

Владама околних држава и европских великих сила није требало много размишљања па да виде, у коме циљу доводи Отоманска Порта Татаре и Черкезе на Балкан. Европска штампа подвукла је политичку позадину ове колонизације. Покрај све неслоге великих сила у источном питању, ипак су оне у једној ствари биле сложне: нико није могао желети да Порта, насељавајући Татаре и Черкезе у своје европске покрајине, помакне границе Азије на Дунав. Енглески посланик у Цариграду, Сир Булвер, чија је влада помагала пресељавање Черкеза у Турску, саветовао је у Цариграду да их не насељавају у Европи него у Азији. Предложио је био и његова је влада одобрила да Турска за тај циљ склопи један зајам у Великој Британији. С њим се слагао и француски посланик. Порта је избегавала да прими то решење. Ако је било у интересу Велике Британије да насељавајући Черкезе у азијске границе Русије појача брану против њеног надирања Месопотамији, Порта је мислила да је за њу још важније осигурати своје уздрмане положаје на Балкану.

Насељавањем Татара и Черкеза у њеној близини највише се осетила погођеном Србија. У Београду се јасно видело, шта смера Цариград с тим насељавањем хришћана у њеном суседству и насељавањем

¹⁾ К. Јиреџек, *Дјелина народа Булхарског* стр. 101.

Татара и Черкеза. Сви познаваоци прилика тога доба на Балкану подвлачили су чињеницу да Порта жели овом колонизацијом да одвоји потпуно Србију од хришћанског становништва у суседним турским покрајинама. Једном речи, да јој је намера да онемогући Србији даљи рад и икакав изглед на ослобађање суседних јужнословенских земаља. У децембру 1860 протествовала је српска влада у Цариграду против довођења Татара на њене границе, обратила Порти пажњу да она то проматра као чисто „политичку ствар” и упозорила је на могуће последице.¹⁾ Почетком 1861 поновљен је протест. На Порти се хвалили српском заступнику Јовану Ристићу да домаћи хришћани радо примају нове колонисте; Београд је доказивао да је та радост тако велика да читава села хоће да беже у Србију.²⁾ На том се и свршило.

Кад су 1864 дошли и Черкези, Београд се поново бунио. Цариград се бранио да је и њему цела ствар незгодна, али шта ће с њима кад их Русија гони. Руски посланик у Цариграду Игњатијев одговарао је да Русија не гони Татаре и Черкезе већ их Турска приимаљује. Ристић се био њему обратио с молбом да се обустави ово исељавање из Русије, које Порта употребљава против Србије. Руска влада се за целу ствар у толико заузела, што је обуставила исељавање Бугара у Русију, које је било почело 1865 у околини Видина. Игњатијев је заједно са Ристићем посредовао на Порти да се престане са превођењем Черкеза у Европу. Нешто ради разних европских интервенција а нешто и с тога, што су Черкези много умирали на Балкану, Порта је обећала да их неће више тамо доводити.³⁾

На цариградској конференцији крајем 1876 и почетком 1877 поново је покренуто питање пребацивања Черкеза из европских у азиске турске покрајине. Овај захтев ставили су на тој конференцији претставници великих сила и ради страшних зулума, што их починише Черкези те године у бугарском устанку и српском рату. Досељавање њихово у Европу имало је да се спречи, а који су већ ту да се населе, по могућности, у муслиманске покрајине турске у Азији.⁴⁾ Порта се извлачила, обећавала да их неће више насељавати у масама у своје европске земље, али да не може спречити појединце да не долазе својим сродницима.⁵⁾ Неуспехом цариградске конференције пропао је и покушај великих сила да присиле Порту да исели Черкезе са Балкана.

Спор око њиховог исељавања решиће руско-турски рат. Продирећи преко Дунава — Балкан — Планини и Марици 1877, руске војске су немилосрдно чистиле пред собом татарско-черкеска насеља у

¹⁾ Јован Ристић: Исто стр. 42—45.

²⁾ Ј. Ристић: Исто стр. 40—42.

³⁾ Исто стр. 367.

⁴⁾ Staatsarchiv В. XXXI S. 298.

⁵⁾ Исто В. XXXII стр. 22.

Бугарској. Већином су Татари и Черкези сами бежали према југу, чим би се примакла руска војска. Тако је очишћена од њих Бугарска. Са Косова су се делом уклонили при напредовању српске војске 1877 и 1878, делом су се после отселили и уступили место арнаутским мухаџирима из крајева припојених Србији. Порта их није смела више држати на границама, јер су јој то мировни уговори забрањивали. Данас има од њих мало трагова у балканским земљама. Ту и тамо име по неког села потсећа на некадања њихова насеља. По негде се може и данас наћи нека заостала породица. То је све, што је остало од оних стотина хиљада доведених у Европу. Друго је све изумрло, претопило се у друге народе, или иселило у Азију.

Исељавање Турака из градова у Србији

Хатишерифом 1830 обвезала се Отоманска Порта Србији да ће у року од годину дана иселити муслиманско становништво из градова. Поред свег настојања кнез Милошевог Турци су и даље остали у неким варошима. Хатишерифом 1833 Порта је самовољно продужила рок исељавања муслиманског грађанства из малих градова на пет година а у Београду су имали остати и даље. За владе Александра Карађорђевића, стишала се нешто борба око исељавања муслиманских грађана из Србије. Дошавши поново на престо кнез Милош је 1860 покренуо међу осталим питањима и ово. Сад је било много лакше борити се око тога него пре двадесет година. Србија је стајала чврсто на својим ногама и њене вазалне обавезе према Турској тиштале су тадањи нараштај у земљи. Милош и Михајло кидају их једну по једну. Њихова активна политика према Порти узбунила је народ, подигла му самосвест и чим је стари кнез после повратка у земљу почео да ради свет „осећа да је Милош узео много енергичније држање према Турцима, него његови претходници. Окуражени његовим примером, људи неће више да трпе онај турски бес и турска насиља, која су трпели годинама, јер су мислили да тако мора да буде. У Београду долази до боја између Срба и Турака, у коме има и мртвих и рањених”.¹⁾

Прва и главна задаћа кнез Михајловог националног програма била је чишћење Турака из Србије. Догод су градови били у њиховим рукама, Србија није могла имати ону слободу акције, која јој је била потребна да би могла да води ширу националну политику. Владајући кругови у Београду нису се бунили против самог боравка муслиманског грађанства у Србији; највећа сметња одржавању мира међу хришћанима и муслиманима била је двострука јурисдикција у земљи. Муслиманима је могао судити само турски суд. Влада кнеза Михајла тражила је од Порте да се јурисдикција над муслиманима у њеној земљи

¹⁾ С. Јовановић: Друга Влада Милоша и Михајла стр. 65, Београд 1923.

пренесе на српске судове.¹⁾ Порта је избегавала да изврши обавезе хатишерифа од 1830. Преговори око исељавања Турака и дипломатска трвења после повратка Милоша и Михајла, нарочито ради стварања народне војске, изазвали су почетком шездесетих година напетост међу Портом и њеним вазалом. Она је нашла израз у Србији у учесталим сукобима међу муслиманима и хришћанима. 1862 дошло је до судара. Из незнатне свађе на Чукур-чесми у Београду, 3 јуна те године, изродио се прави рат међу муслиманима и Србима у граду. Муслимани су већином стерани у тврђаву. Два дана после борбе код Чукур-чесме, 5 јуна, и покрај примирја склопљеног посредовањем страних конзула турска војска из тврђаве бомбардовала је варош. Кнез Михајло одговорио је на бомбардовање свога главног града окупљањем народне војске око Београда. Сад су се умешале велике силе и спречиле рат који је већ био у изгледу.

Од влада великих сила сазвана је канличка конференција да реши српско-турски спор око градова. Порта није хтела пристати на српски предлог да грађани муслимани и даље остану у Србији, али да потпадну под њену јурисдикцију. Она је више волела да их исели и појача њима муслиманско становништво у својим земљама и да их насели у немирне хришћанске пределе, нарочито у Босни. Имали су јој да служе као стража против нових покрета и устанака. У том су смислу и створене одлуке у Канлици. Конференција је првим и шестим чланом конвенције одлучила да се муслимани имају „што је могуће брже“ иселити из Србије. Оштету за њихова покретна и непокретна имања у Београду имала је да плати српска влада по цени уговореној са Портом.²⁾ 1865 погодили су се на суму од 9 милијона гроша. У Ужицу, Соколу, Шапцу, Смедереву и Кладову мухацири су сами могли да распродају своје поседе. Тако се радило при сељењу. Негде су исељеници сами приватним лицима распродавали своја имања, негде општине куповале па препродавала. Концем 1862 и почетком 1863 иселили су се муслимани из Србије. Било их је око 8.000 душа. Остали су и даље и против свих настојања српске владе а под заштитом турских топова из Бос. Зворника у Малом Зворнику и Сакару.

Да су стратешко-политички разлози водили Цариград при исељавању муслимана из Србије види се најбоље по местима где их насељава 1863. Један део преводи у Босну, други у Румелију. У Босни их смештају уздуж аустријске и српске границе на Уни, Сави и Дрини, где је требало попунити погранични ланац муслиманског становништва; и то у главном у пределима, где су били устанци 1858 год. Мухацири из Ужица и Сокола, око 2000 душа, преведени су великим делом у Босанску Крајину. Од њих је основана Бос. Костајница. Већ пре доласка мухацира из Србије Хрватска Костајница била је везана мостом преко

¹⁾ Ј. Ристић: Спољашни одношаји Србије новијег времена, II св. стр. 86—87.

²⁾ Martens: Nouveau Recueil Général de Traités. Göttingue 1869, IV T. p. 109.

Уне са Босном. Преко тога моста пребегео је 1858 из Босне у Хрватску чувени хајдук Петар Пеција, када је дигао устанак у околним селима и био притешњен од турске војске. Још 1862 код моста се налазио само турски чардак. Годину-две после, дизала се читава варош од 4000 становника.¹⁾

Костајница ће у великом босанском устанку 1875 стварно испунити задаћу која јој је при њеном оснивању била намењена. Око ње је и почео покрет 1875, али се и сломио његов први налет у августу те године, кад је на отпору њених муслимана пропао покушај усталих кнежепољских Срба из околних села да је заузму. Један део муслимана из Србије насељен је у варошици Ораховој на путу између Бос. Дубице и Бос. Градишке. И они су доста сметали ширењу устанка 1875 и ако су у почетку склопили са усташима споразум о међусобном ненападању. Из Орахова дошао је један од главних турских одреда, који ће уништити на Гашници код Саве 10 септембра 1875 чету харамбаше Петровића Пеције па и њега самог убити.

Даље низ Саву у Бос. Посавини основана су 1863 нова мухаџирска насеља код Шамца и Орашја. Пре тога овде су живели само православни и католици. У околини Шамца била је буна проте Аврамовића 1858, и он је после неуспеха покрета пребегео у Аустрију. У Шамцу су у лето 1863 насељени муслимани из Београда. Становали су у почетку под чадорима, док им је држава изградила куће. Већ годину-две после, имао је град 350 кућа и 2000 становника.²⁾ Слична колонија је створена и у Брезовом Пољу код Орашја. У њему је било и Ужичана. Насеља су грађена са широким, правим улицама, а између њих су остављана места за тргове, баште и џамије. То се и данас може отазити код Шамца за разлику од осталих босанских касаба. На Дрини према Србији основан је Козлук.

При насељевању Орашја и Козлука турске власти су немилосрдно раселиле из тих места старо православно становништво.³⁾ Слично се морало дешавати и на другим местима. Ове колоније слабо су у почетку успевале и ако су биле основане на згодним местима, па су досељеници, већином занатлије и трговци, могли да развију своје послове. Богатији су бежали у веће градове, сиротиња је остајала и жучила се ради несташице средстава. Данас можете наићи свуда по Босни на потомке некадањих „Ужичана“. Њих спомињу, јер се, изгледа, одатле највише иселило муслимана из Србије у Босну.

Муслимани из Смедерева и Кладова и један део из Београда отишли су у Румелију, у Видин и Ниш. Неки Београђани спустили се савом Цариграду.

¹⁾ J. Roskiewicz: Studien über Bosnien und Hercegovina. Wien 1868, с. 103.

²⁾ J. Roskiewicz: Исто стр. 174/175

³⁾ Др. Р. Јеремић: О пореклу становништва тузланске области, Гласник Географског Друштва, св. 7 и 8, стр. 150.

Тек уклањањем Турака из градова и нарочито после одласка турских гарнизона 1867, избрисао се последњи траг турског господства у Србији; земља је могла водити одлучнију националну политику а градови као Београд, Шабац, Ужице и Смедерево, ослобођени турског баласта, истом сад добијају своју праву привредну и културну важност.

Покрет босанских Срба за сељење у Србију 1865 год.

У исто доба, када турска влада доводи у Европу Татаре и Черкезе, јавља се покрет босанских Срба за пресељавање у Србију. Тридесетих година прошлог века долази много Срба из Босанске Крајине и насељава се у западну Србију. После тога, нема већих покрета. Прелазе само појединци, нарочито политички компромитовани или после каквих буна. И то су већином грађани. У зиму 1864 и 1865 почиње да надлази један велики исељенички вал, који би ко зна какве размере узео да га нису зауставиле енергичне противмере српске владе. Разни су могли бити узроци овом покрету: незадовољство са стањем у Босни, бедан положај босанског кмета, разочарање после неуспеха буна 1858, узнемиреност српских маса у то доба, настала, ваљда под утицајем кретања других народа и вера, спојена са жељом да се иде у слободну Србију. Последњи, сигурно најважнији и узрок и разлог био је „закон о насељавању странаца”,¹⁾ потписан од кнеза Михајла 10 фебруара 1865 и обнародован 2 марта те године. По њему, српска влада је обећавала сиромашним насељеницима из околних земаља три јутра искрчене и три јутра неискрчене земље, кућу, два вола, кола, по две козе или овце, једну крмачу, алат и по 120 гроша у готову, уз то, кукуруз за исхрану до прве жетве. На две породице даје се по један плуг. И покретнине и непокретнине добијају насељеници на уживање без права продаје за 15 година. После истеклог рока постаје њихова својина. Насељеници се за пет година опраштају од свих државних намета; десет година не спадају под општу војну обавезу у редовној а пет година у народној војсци. Министар финансија оснива одбор који има да се брине о колонистима.¹⁾

Овим законом желела је влада кнеза Михајла: да појача становништво Србије новим становницима, да даде у обраду необрађене земље, којих је у то доба било доста и да створи законску подлогу помоћи, коју је српска држава од увек пружала досељеницима из околних српских земаља. Међутим, последица овог закона била је изненађење и за саму српску владу. Једва да је прошла која недеља после његовог обнародовања, кад почеше пристизати молбе из свих земаља око Србије у толикој мјножини да су се владајући кругови у Београду нашли у неприлици. Није било ни организације ни буџетске могућности да се сав тај свет прими и смести. Што је најважније, у

¹⁾ Видов Дан, 4 март 1865, Београд.

неким пределима Босне уз Дрину и у Босанској Крајини покрет за исељавање у Србију узео је такве размере да је постојала опасност да ће тамо читави срезови остати без Срба. Најпре се појавило на Дрини 200 породица из зворничког санџака и тражило да пређе у Србију. У Босанској Крајини завладала је права паника. Усред зиме сељаци су остављали куће и имања, пребацивали се са породицама у Аустрију, па одатле кретали Србији. Код Славонског Брода направио се читав логор од 400 породица избеглих Босанаца, који су желели ићи у Србију.¹⁾

Влади у Београду наметало се питање, сме ли из општих националних разлога дозволити ово исељавање Срба из Босне? Да не поткопава и своју и њихову будућност ако их прими? Да није то сељење настало са знањем и уз суделовање турских власти у Босни и напоскон, ко ће се населити у те земље?²⁾ Бојало се да Турска не насели у напуштена српска села у Босни Черкезе. Београд је одмах све подузео да устави покрет. Заступник Србије у Цариграду Јован Ристић разговарао је о томе са великим везиром Фуад-пашом. Овај му је као из рукава одговорио: „Зашто сте их звали и обећавали волове и новац?“ Позвао се при том на закон од 10 фебруара. Турске власти су тврдиле да се народ дизао на позив из Србије. У Београду су мислили да их Турци гоне. Биће и једно и друго, јер је закон од 10 фебруара био најбољи позив оним, који су се желели селити у Србију: лабаво држање турских власти овом приликом показује да им је било драго, ште се Срби селе из Босне.

Кад није могла сама да наговори Порту да заустави исељавање Срба из Босне, покушала је Србија да делује на њу преко великих сила. Није се успело. Сад се одлучи влада у Београду да сама стане на пут емиграцији. Објавила је да неће примати исељенике, а одбор за њихово смештање обнародовао је да је законом одређени буџет за њихово помагање већ исцрпен. Нико да му се не обраћа више ни усменом ни писменом молбом.³⁾ Ишло се и даље. Безобзирно су одбијене све молбе и преклињања већ пребеглих породица из Босне у Аустрију да буду примљене. И оне су морале натраг у стари завичај. Преко својих повереника и угледних људи из Босне настојала је српска влада да стиша исељенички покрет и наговори већ пребегле породице у Аустрију да се враћају кућама. Српски трговци из пограничних градова агитовали су по селима против сеоба, прелазили у Аустрију међу већ пребегле породице, припијене уз аустриске пограничне карауле и враћали их у њихова села.⁴⁾ Мало је од овог света прешло у Србију: много је помрло од зиме и глади. Међутим, ова

¹⁾ Ј. Ристић: Исто II део, стр. 367.

²⁾ Исто стр. 369.

³⁾ Ј. Ристић: Исто стр. 371—372. — Видов Дан: 22 април 1865.

⁴⁾ Причања пок. Васе Видовића, трговца из Бос. Градишке.

немилосрдност српске владе донела је плода. Покрет за исељавање Срба из Босне полако се стишавао, док није већ у јесен 1865 потпуно замро. Приказао сам га не толико ради његових последица, колико да покажем, како је оних година био довољан мало већи повод па да се читави крајеви узбуркају и крену из старог завичаја. Уједно је ово врло леп пример како се стварају и стишавају покрети за сељење вољом једне владе.

Потискивање Турака из Бугарске 1877 и 1880 год.

Предазећи преко Дунава и продирући Цариграду, руске војске су као каква поплава чистиле пред собом муслиманско становништво Бугарске почевши од Свиштова и Рушчука па до Једрена. Нечувена паника ухватила је била скоро насељене Татаре и Черкезе и старе турске колонисте. На хиљаде и хиљаде породица бежало је у лето и јесен 1877 из северне Бугарске заједно са турском војском према југу, пењало се уз стрме падине Балкан Планине и сручивало у долину Марице. Где би их Руси пристигли, немилосрдно су их разгонили топовском паљбом и пушчаним плотунима. Бугарски добровољци у руској војсци били су још гори. Права катастрофа задесила је избеглице из северне Бугарске и Румелије у близини Једрена у јануару 1878. Ту су се биле згомилале велике масе њихове. Кад их је стигла руска војска, ударила је по њима топовима. У сред зиме распршале су се гомиле преко снегом покривених планина, највише их се слило егејском приморју.

Пратећи рад руске војске за овог рата, човек се не може отети утиску да су руски војни заповедници намерно правили читаву пустош међу њеним муслиманима. Хтели су ваљда да једним ударцем реше Бугарску не само Татара и Черкеза но и турских староседелаца. Мора се признати да је и муслиманско грађанско становништво у Бугарској доста криво оваквом понашању Руса према њему. Место да буде неутрално, бори се оно у већини случајева, нарочито Черкези, заједно са редовном турском војском против руских чета. Отоманска влада потужила се у Лондону против безобзирног поступања руске војске према муслиманима и подвукла случај код Једрена. Руси су се бранили да се држе исправно, тужили се на черкеске и башибозучке зулуме против Бугара; ако има каквих испада са њихове стране, то чине бугарски добровољци, озлојеђени турским злочинима. Енглеска влада тражила је од Русије да њен главни заповедник у Бугарској изда проглас на муслимане, јемчећи им за живот и имања. Русија је одбила овај захтев.¹⁾ Њена војска наставила је са чишћењем Бугарске од Турака. Кад се потписивао мир у Сан Стефану, у марту месецу 1878, неколико стотина хиљада бугарских муслимана било је с ону страну демаркационе линије.

¹⁾ Staatsarchiv B. XXXII. № 6639.

Чланом XI сан стефанског мира омогућила је Русија Бугарској да се може лако одбранити од повратка избеглих муслимана и олакшала јој истискивање и великог дела оних, који су били остали у земљи. По томе члану, муслимани, који би хтели да живе изван Бугарске а имају своје поседе у њој, могу их дати другим на обрађивање, под закуп или на управу. Основаће се више турско-бугарских комисија, које ће под надзором руских комесара суверено да реше спорове око власништва непокретних имања, „где су ангажовани и интереси муслимана или других”. Сличне комисије уредиће и сва питања, која стоје у вези са продајом, искоришћавањем или употребом за рачун Порте непокретних државних и вакуфских имања. Све се има свршити у року од 3 године, за време, колико је имала по чл. VIII мировног уговора да траје руска окупација Бугарске; дакле, под надзором и утицајем Русије. После 3 године, сва имања, која не буду рекламисана, биће јавно распродана а добијени новац употребиће се на издржавање удовица, сиротишта и жртава задњег рата.¹⁾

XII члан берлинског уговора готово се дословце држи одредаба сан-стефанског мира, кад говори о муслиманским имањима у Бугарској.²⁾

Обавезе мировних уговора о муслиманским имањима слабо су се поштовале у Бугарској. Још за рата 1877 и 1878 настала је права жагма око турских имања и у граду и у селу. Са падина Балкан Платине спуштали су се сиромашни брђани бугарски у плодне долине и равнице Бугарске. Плоче и насељавали се у опустела села турска. На многим местима, где Турци још нису били отишли, сад их гоне после закљученог мира. Год. 1878 јавља се исељавање околног становништва словенског из Тракије и Македоније у Бугарску. Оно се смешта у села, напуштена од Турака. У стари се завичај враћају и многи исељеници: долазе они из Мале Азије, некад насељени у села међу Брусом и Нико медијом: враћају се из Русије, Румуније и Баната, камо су побегли од турских зулума. Сви се готово насељавају у источној Бугарској, међу Турке.

У градовима је још већа промена. Неки од њих као Софија, где од 5000 муслимана пре рата није 1879 остало готово ништа, изгубили су потпуно своје муслиманско становништво: други, као Видин, који је до 1877 имао 20—25.000 муслимана, а почетком 1879 само девет хиљада, губе своју муслиманску већину. На њихово место долазе Бугари. Руска војна управа уређујући градове рушила је читаве четврти, где су некад становали муслимани и распродавала земљишта на јавној дражби. Гробља су турска прекопавана, надгробним споменицима поплочаване улице. Џамије су рушене и од њиховог камења зидане куће.³⁾

¹⁾ Аустриска црвена књига, Беч 1878, стр. 9.

²⁾ Исто, стр. 154—155.

³⁾ F. Kanitz: Donau Bulgarien, II. B. с./228.

Турска влада имала је велике бриге и невоље са многобројним избеглицама из Бугарске и желела је да их поврати натраг. Задња мисао могла јој је још бити, да очува снажну мањину муслиманску у Бугарској, преко које би могла да утиче на живот младе кнежевине. Најпре се покренуло питање повраћања избеглица у Источну Румелију, нову аутономну област, основану берлинским уговором. Порта је тражила помоћ владе Велике Британије, али њихово враћање било је врло тешко, све док су тамо биле руске чете. После њиховог повлачења вратио се један део на стара огњишта. Међутим, рат их је тако био сломио да ће у будуће у животу ове земље играти врло малу улогу.

Бугарска влада водила је од јесени 1879 до лета 1880 дипломатски рат са Цариградом само да не мора примити из северне Бугарске истеране муслимане. До тога времена стављале су бугарске власти све могуће запрете њиховом повратку, иако је влада кнеза Батенберга сазвала у лето 1879 мешовиту турско-бугарску комисију да води бригу о повраћању муслиманских имања и о процени већ проданих.¹⁾ Нису помогли ни позиви на берлински уговор, ни савети великих сила. У јесен 1879 одлучила је Порта да стави бугарску владу пред готов чин. На границама бугарским скупило се 18.000 избеглица и тражило дозволу за повратак на стара огњишта. Бугари су одбили да их приме па су се и Турска и избеглице обратиле великим силама молећи за посредовање. Из Софије су се најпре изговарали да није ништа спремљено за њихов пријем у зимње доба. Имања су им разграбљена од хришћанских избеглица из Македоније и Тракије. Уосталом, ако Порта жели да Бугарска прими натраг муслимане, треба и она да прими хришћане, протеране из њених покрајина. Порта је оптуживала Бугарску ради њеног против-уговорног и нечовечног поступања према муслиманима. Бугарска дипломација је одговарала да Турска жели да поплави њихову земљу черкеским и башибозучким гомилама. Међу муслиманима у Источној Румелији ври, у источном делу северне Бугарске јављају се турске разбојничке банде. Порта хоће да искористи муслимане у Бугарској да измени ред ствари створен у Берлину. Тако се питање враћања муслимана у Бугарску отезало све до пролећа и лета 1880. Кад им је дозвољен повратак иако са великим ограничењима, вратило се до јесени 1880 једва неколико хиљада душа; остало, све што није пропало, волело се задржати у Турској.

Ова и оваква политика у Бугарској довела је до тога да је некад моћан муслимански елеменат у њој већ 1881 спао на 26% целокупног становништва. Опадање његово се и даље наставља. 1888 има их 19.25%; 1910 једва 12%. Тако је Бугарска ушла у XX век као национално чиста земља.

¹⁾ Исто, II, В, с. 229.

**Расељавање муслимана из ново-добијених области у Србији
1877—1878 год.**

Не тако велике, али не и мање важне, биле су и сеобе муслиманског света из области припојених Србији берлинским уговором 18.8 године. Од нарочите је етнографске и политичке важности исељавање Арнаута из Топлице и Косанице. Од XVII века на овамо, нарочито од сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем, спуштају се постепено албански брђани са својих планина у плодне котлине Метохије и Косова и надирући северу шире се према Западној и Јужној Морави; преко Шар-Планине спуштају се Пологу а одатле Вардару. Тако се до XIX века створио албански клин, који се, ослањајући се основицом Дебар-Рогозна на своје етнографско залеђе, дубоко забио у наше земље, допро до капије самог Ниша и раздвојио наше северне земље од јужних. Овај албански клин је од велике важности за политичке и културне везе наших земаља са севера и запада са областима око Вардара. Он је био она пречага, која је током целог XIX века сметала Србији и Црној Гори да развију онако јаку акцију у Јужној Србији како су желеле.

Чишћење области око Топлице и Косанице од Арнаута 1877 и 1878 није, можда, било вршено тако по плану одозго, како су Руси у исто доба изгонили Черкезе, Татаре и Турке из Бугарске; оно је било више нагонско, у току борби и војних операција, али тим темељније. Да су се Арнаути из ових крајева добровољно иселили а не расељени намерно и силом, види се најбоље из описа операција српске војске у овим крајевима 1877 и 1878 год.¹⁾ Чим су први српски одреди почели продирати према Куршумлији, Прокупљу и Лесковцу, наишли су на густа арнаутска насеља, која се нису хтела предавати. Главну борбу имају Срби с њима да воде. Ваљало је освајати село по село. Арнаути су повлачили нејач према југу, склањали је у збегове и настављали борбу. Кад би се српска војска примакла и збеговима повлачили су се долинама Јужне Мораве, Ветернице, Медвеђе, Пусте Реке и Лаба даље, — Косову. Тако се постепеним наступањем српских чета чистила Топлица од Арнаута. Они су напустили Куршумлију још за прве борбе око ње у децембру 1877.²⁾ Прокупље је испражњено без боја. Неретко су Арнаути као код села Криваче пуцали на српске чете при пролазу; онда су се морали слати одреди да очисте од њих село.³⁾ Тимочки кор газећи средином „арнаутлука” у Топлици према Косову наилазио је на тако јак отпор домаћих Арнаута и с преда и иза леђа, да је морао по негде успоравати напредовање да би очистио од њих залеђе. Неки су се Арнаути предали и вратили у села из Голак планине. Крагујевачка

¹⁾ Рат Србије са Турском 1877 до 1878. Издање Српске врховне команде Београд 1879.

²⁾ Исто, стр. 43.

³⁾ Исто, стр. 122.

бригада је оставила посаде у селима Власи, Оштра Глава и Лалинци да их чувају. Примљена је и предаја арнаутских сељака на десној страни Мораве око Сурдулице, Житорађе, Прекодолца, Лугојнице итд. Испод Голак планине остало је нешто Арнаута и после закљученог мира.

Градове Ниш, Ак-Паланку, Пирот, Лесковац и Врање напустило је муслиманско становништво великим делом још током рата за време повлачења турске војске. Селило се већином у Стару Србију.

Како су потискивани у рату 1877 и 1878 из области међу Јужном Моравом и Копаоником, тако су се и насељавали Арнаути одмах уз нову границу Србије. Поплавили су долину Лаба и Косово, нарочито око Приштине, где се узмичући долином Медвеђе и накупило највише избеглица из области које су Срби били освојили. По Цвијићу иселило се тада из Србије око 30.000 душа. Тиме је јако појачано албанско становништво на Косову. Они су заузели и земље које су тада Черкези напустили. На повратак у стара села нису ни сами много мислили, а тешко да би их Србија и примила. Њихова озлојеђеност против ње нашла је и после рата израза у сталним пљачкашким упадима у Топлицу. Нешто арнаутских мухаџира из Србије отишло је Дреници, Призрену и Метохији.

Члан XXXIX берлинског уговора обвезао је Србију као и Бугарску да муслимани могу задржати своје некретности, ако се иселе. И ту је имала једна српско-турска комисија да у року од три године реши спорна питања која су била у вези са државним, вакуфским и приватним поседима исељених муслимана. Порта добија приходе од државних и вакуфских поседа.¹⁾

После 1878 г. Србија је морала да колонише области које су Арнаути и Турци напустили. Гранична села према Косову требало је што пре населити национално сигурним становништвом да би се обезбедила граница према Арнаутима. Све се то морало урадити у оквиру одредаба прописаних берлинским уговором. Европска јавност почела је дизати гласове против поступања балканских држава према муслиманима. И велике су силе биле незадовољне. Народна скупштина изгласала је закон о насељавању ново-ослобођених крајева, који је потврђен 3 јануара 1880. Према томе закону, дозвољава се насељавање са сталном баштином „како на оним просторијама земљишта у ново добивеним пределима Србије, који стоје празни и необрађени, тако и на оним просторијама земље у старим границама земље, где би било потребе и могућности”.²⁾ 3 фебруара изгласан је закон о уређењу аграрних односа. За основицу је узето начело „земља сељаку”. Укидају се чифлуци и спахилуци; сељак постаје власник земље уз одређену оштету бегу, коју ће одредити комисија, ако се сами нису већ

¹⁾ Аустриска црвена књига, Беч, 1878, стр. 161.

²⁾ Ж. Живановић: Политичка историја Србије, књ. II, стр. 62, Београд 1924.

споразумели. Само имања у градовима могли су Турци и даље да задрже, остала земља уступа се сељаку по законом прописаним условима. Сличан начин употребио се и после 1918 године при решавању аграрног питања у Босни и Херцеговини. Тешко је било придобити српску Народну скупштину 1880 да пристане на плаћање земље беговима. Јован Ристић бранећи владин законски предлог 2 фебруара те године подвукао је намерно, да су обзире према турским поседницима диктовани обавезом берлинског уговора да се мора поштовати сопственост. Додао је за закон: „Сад су га правиле српске руке а после нисмо сигурни да се не умешају туђе руке, а туђа је рука свагда тежа од своје рођене”.¹⁾ Закон је одмах ступио на снагу.

Процес исељавања заосталих Турака у градовима и насељавање пустих арнаутских села вршио се брже него што се мислило. Из Метохије, од Косова и Новопазарског Санџака много нашег света прелази у Србију после 1878, или разочаран, што његов завичај није ослобођен, или натеран арнаутским зулумима, и насељава се у Топлици. Силазе и сељаци са планинских села, долазе постепено осамдесетих и деведесетих година и Црногорци. Села ничу као из земље, крче се шуме и обрађују поља. Једва је прошло тридесет година, Топлица, озлоглашени Арнаутлук 1877, даће Србији најбољи пук, други, за ратове 1912—1918.

Градови као Ниш, Врање и Лесковац нису се могли скоро познати после неколико година. Рушиле су се старе турске четврти, просецале нове улице и некад бедне турске вароши добијају европски изглед. Турци су се, осим нешто најбогатијих, брзо иселили. И они су убрзо отишли у Турску чим би им се пружила прилика да распродају имања. Бегови су буд зашто распродали поседе некадањим својим чифчијама и кметовима или новим досељеницима, па и они отишли. Влада је направила зајам да сама исплати бегове, а сељаци после њој да плаћају са порезом.

Муслиманско питање у Црној Гори 1877—1880 год.

Исељавање муслимана из области припојених Црној Гори после ратова 1876—1878 било је за њено сиромашно становништво важно исто толико из економских, колико и из политичких разлога. Вековима су прижељкивали црногорски брђани за плодним њивама и пашњацима Никшићког Поља, Зете и Скадарског Језера. Ако је игде било немогуће задржати хришћане да не заузму муслиманске земље, било је то у Црној Гори. То су ваљда имали у виду руски државници, кад су прескочили да, као Србији и Бугарској, пропишу, у сан стефанском миру и Црној Гори, како да поступи са непокретним добрима турским. Ваљда стога, опет, велике силе пооштравају у берлинском уговору обавезе Црне Горе у питању турских некретнина. Изрично подвлаче

¹⁾ Ж. Живановић: Исто, стр. 52—54.

„да ничије имање не може бити експроприсано осим по закону и то кад јавни интерес захтева уз одређену отштету”. Спорови око државних, вакуфских и приватних имања оних муслимана, који би желели да се иселе, имали су да се реше истим начином као и у Србији.¹⁾

Муслимани одлазе из Црне Горе: за време рата из области освојених од Црногораца као Никшић, Колашин и Бар; из области добијених мировним уговорима: Подгорица и Улцињ. Никшићани су преживели праву одисеју. Иселили су се из родног града у јесен 1877, кад су га Црногорци заузели. Отишли су у Босну и Херцеговину. Одатле их је Аустрија пребацила у јесен 1878 у Црну Гору, јер су суделовали у борби против окупације. Никшићани су сачињавали главни део пратње чувеног Хаџи Лоје, кад је он жарио и палио у лето 1878 по Сарајеву. Њихови одреди у Мостару први су напали и убили мостарског мутесарифа, што није хтео да их води против Аустрије. Кад су пребачени у Црну Гору, затекли су већ запоседнуте старе куће и имања а тешко им је и било сложити се са својим старим крвницима. Кренули су даље. Од 400 породица, неке су се сместиле у Новом Пазару, друге су још неко време лутале по Албанији, па су се и оне смириле на Косову и Метохији. После и 1912 и одатле се селе.²⁾ Сад их има расејаних од тузланског округа у Босни до анадолских села у Малој Азији. Исте су судбине били и Коренићи.

У другим новостеченим областима Црне Горе процес је био спорији али са истим резултатом. У долини Зете потискују околна племена муслимане из села у градове. Земље купују или држава или приватни. На пусте или од државе купљене земље насељавају се Црногорци из сиромашних крајева, или заслужни појединци. Један део раздан је учесницима последњих ратова. Око Улциња подељено је исушено земљиште и земље напуштене од Арнауца.³⁾ Из тога града Црна Гора је по уговору с Турском имала да олакша исељавање грађана: Порта је желела да задржи за себе чувене улцињске морнаре. Дервиш-паша основао је био у Скадру комисију да се брине о њиховом пресељавању.⁴⁾ Доста их је, ипак, остало у старом завичају. Кад су Црногорци 1878 запосели Подгорицу, много се њених муслимана иселило у Албанију.

Узмицање муслимана из Тесалије

Премда није суделовала у ратовима против Турске 1876—1878, краљевина Грчка ипак се доста увећала берлинским уговором на рачун Турске. Била је то заслуга Велике Британије и још неких великих сила, које су је браниле на конгресу. Средином XIX века велике

¹⁾ Аустриска црвена књига. Беч 1878, стр. 159.

²⁾ Ј. Цвијић: Метанастасичка кретања, њихови узроци и последице. Насеља, књига XII, стр. 21.

³⁾ П. Ровинскиј: Черногорія, II. Т, стр. 157—158.

⁴⁾ Аустриска црвена књига, 1878, стр. 107.

силе почињу да проматрају источно питање са више националног становишта. Русија гледа да штити у главном интересе балканских Словена, а њени противници на Балкану, нарочито Енглеска, тим више настоје да ојачају Грке. Чланом XV сан стефанског мира осигурала је Русија Грцима само тачно спровођење аутономног статута, датог Криту 1868 год.; слично уређење „прилагођено локалним потребама” има да се да Епиру, Тесалији и другим деловима Европске Турске, ако њихова посебна организација није предвиђена мировним уговорима. Сан-Стефански мир није предвиђао земљишно проширење Грчке.

Берлински конгрес мења одредбе XV члана сан стефанског мира у толико, што предвиђа исправку границе у Епиру и Тесалији у корист Грчке. Државници Велике Британије нису крили да гурају Грке према северу, јер желе да створе против-тежу Словенима. По члану XXIV уговора у Берлину, Грчка и Турска имале су да се споразумеју о исправци границе у Епиру и Тесалији. Не сложе ли се, посредоваће велике силе. После дугих преговора склопиле су Грчка и оне 21 јула 1881 уговор о исправци граница. У њему су много боље осигурани турски поседници, него у уговорима са осталим балканским државама. Муслиманима се даје рок од три године, ако хоће да се иселе. За то време неће се позивати у војску. Који пређу у Турску могу да задрже поседе са потпуним правом располагања.¹⁾

Одлажење Турака из области уступљених Грцима почело је још у лето 1881. Један део отишао је заједно са турском војском. Остали су се селили доцније. Земље су често пута после одласка муслимана остајале пусте. Тому је био узрок нерешено аграрно питање. Зато се Тесалија најспорије насељавала од свих земаља, које су балканске државе добиле после 1878 године.

Кад су дошле на Балкан, Османлије нису настојале да преведу у освојене земље што више свога елемента. Колико га се и пресељавало, особито у села, било је то више из економских разлога. „Велике масе турског сеоског становништва ограничене су скоро искључиво на трачко-македонске области са евразијским особинама и на понтску област. Обе су суве климе и тиме подсећају на завичај Турака у Малој Азији”.²⁾ Иначе, осим нешто сточара Јурука и правих Турака по градовима, главни ослонац отоманској моћи на Балкану чине потурчени. Сви скупа нису били довољно јаки да добију премоћ над хришћанима. Доводећи у своје европске земље 1860—1865 Татаре и Черкезе Отоманска Порта настоји да створи ту премоћ и води колонизациону политику, каква се не памти од како су Османлије прешле Дарданеле. Али, касно се сетила. Могла је можда спровести своју

¹⁾ Аустриска црвена књига, стр. 272—274. Беч 1881.

²⁾ Ј. Цвијић: Балканско Полуострво, стр. 353—354. Београд 1922.

намеру од XIV—XVI века, кад је била у напону снаге, а не имала озбиљног противника. У XIX веку било је то немогуће. Политичка и економско-социјална структура Турске тога доба показивала је знакове не само дегенерације него правог пропадања једне цивилизације. И сам свој опстанак у Европи имала је да захвали не толико својој отпорности, колико опречности интереса европских великих сила, заинтересованих у источном питању.

Источна криза 1875—1878 показала је да турско царство у Европи не може избећи својој судбини и покрај досељених Татара и Черкеза. Устанци и ратови тих година из темеља су изменили политичку и етнографску карту Балканског Полуострва. У борби с Русијом и балканским хришћанима Турска је била тако скрхана, да је имала да захвали само посредовању неких великих сила, што већ тада није била готово избачена из Европе. Балкански народи изашли су из те кризе ојачани. Основала се Кнежевина Бугарска, Србија и Црна Гора су се увећале. Све скупа успевају да се, или као Србија, Црна Гора и Грчка готово потпуно ослободе од турског становништва, или да га, као Бугарска, стерају на незнатну мањину.

В. Чубриловић.

ZUSAMMENFASSUNG.

POLITISCHE URSACHEN DER VÖLKERBEWEGUNGEN AM BALKAN 1860—1880

In dieser Abhandlung habe ich mich bemüht zu zeigen, wie die Aufstände, Kriege und die politische Aktion der Türkei und anderer Staaten Einfluss auf Völkerbewegungen der Balkanhalbinsel während der letzten Dezenien vor der grossen orientalischen Krise 1875—1878 ausübten. Die Abnahme der mohamedanischen Bevölkerung am Balkan, besonders nach dem Krim-Kriege 1853—1856, und revolutionäre Bewegungen der Balkanchristen gegen Türkei nötigten die Otomanische Pforte neue mohamedanische Kolonisten nach ihren europäischen Provinzen überzuführen, und dort anzusiedeln. Zuerst kamen 1860—1861 Tattaren aus Krim. Ihnen folgen 1863—1864 die Tscherkessen aus Kaukasus, als Russland ihre Heimat erobert hatte. Die türkische Regierung siedelte die Tattaren und Tscherkessen grösstenteils in ihre europäische Provinzen an und zwar meistens in die von Christen bewohnten Gegenden. Besonders hat man darauf Acht gegeben, dass die serbische Grenze mit neuen tatarischen und tscherkessischen Kolonien gut besetzt wird, weil die südslavische Bevölkerung in Serbiens Nachbarschaft immer auf ihre Unterstützung rechnen konnte, wenn sie sich gegen Türkei empörte. Nach Bombardierung von Belgrad seitens türkischer Truppen von der Festung 1862 wanderten die, noch in einigen Städten Serbiens gebliebene Mohamedaner aus. Die türkische Regierung siedelte diese Auswanderer nebst österreichischer

und serbischer Grenze in Bosnien an. So wurden Bos. Kostajnica, Šamac und Kozluk gegründet. Die Aufgabe dieser Kolonien nebst Sava und Drina war die mohamedanische Grenzbevölkerung zu stärken und die Serben, die in diesen Gegenden 1858 Aufstände machten, zu hindern sich wieder zu erheben.

Die mohamedanischen Aus- und Einwanderungen dieser Zeit auf der Balkanhalbinsel übten auch einen grossen Einfluss auf ihre christliche Bevölkerung. Sie wurden ebenfalls von dieser Auswanderungspsychose ergriffen und viele Bulgaren und Serben sind nach Russland oder Serbien entflohen.

Die orientalische Krise 1875—1878 und der russisch-türkische Krieg 1877—1878 haben die ganze türkische Kolonisationspolitik letzter Zeit auf der Balkanhalbinsel zu Nichte gemacht. Die Tattaren und Tscherkessen wurden noch während des Krieges aus Bulgarien vertrieben; aus anderen Balkanländern sind sie selbst ausgewandert oder von anderen Völkern aufgelöst worden. Aus den von den Türken befreiten Balkanländern wanderten die anderen Mohamedaner entweder, weilman sie während der Kriegsoperationen verdrängte wie in Bulgarien, oder weil sie nicht im Stande waren sich in neuen Verhältnissen einzufinden wie in Griechenland, Montenegro und Serbien.

Der Prozess der Auswanderung mohamedanischer Bevölkerung aus christlichen Balkanländern dauerte auch nach dem Kriege. In Serbien, Griechenland und Montenegro verschwand sie fast völlig und in Bulgarien wurde sie allmählich zu einer unbedeutenden Minderheit hinabgesetzt. Und am Anfange des XX Jahrhunderts treten die christlichen Balkanländer grösstenteils als reine Nationalstaaten auf.

Vaso Čubrilović.